

РОЗВІЯНІ МРІЇ.

Оповідання.

I.

Павло Іванович вертався цієї суботи додому з канцелярії, де служив, як звичайно у п'ять годин. Ішов нервовою, хуткою ходою. Його поважне з довгою білою бородою обличча завжди суворо-спокійне, з непорушним сухим виразом, було тепер надзвичайно оживлене і стурбоване.

Цієї ночі йому приснився сон, спомин про який не покидав його ввесь день, і тепер з новою силою нагадував про себе. То був надзвичайний, дивний, незрозумілий сон; тим більш дивний, що за малим не так саме трапилось колись йому те, що приснилося сьогодні; давно було, вже років двадцять назад.

Як тоді було, так і тепер у ві сні: холодна, темна осіння ніч; він ішов недалеко від станції, коли почув неголосний крик, чи вереск. Зупинився. Перед ним на землі щось ворушилося. Була маленька дитина. Верещала, тремтіла, синя з холоду й крику. Простягала голі руки до нього. Це все, що йому приснилося.

Павло Іванович, ідучи, мислив про цей сон, стурбований і зацікавлений аналогічністю його з дійсним минулим. Несамохіть став він далі пригадувати собі вже не сон, а те давно-давно минуле, спогадом одної хвилини якого був сон.

Пам'ятає він: узяв дитину, що простягла до нього руки, загорнув у шинелю і швидкою ходою попрямував додому. Мале, наче вдячне, що його урятовано, мовчало, зігрівшись. Ступивши на поріг своєї хати, Павло Іванович весело гукнув жінку:

— Катерино, а біжи-но сюди! Бог дитину дарував.

— Де? Звідки?—роspитувала здивована Катерина Марківна.

Взяла дитину, розгорнула мокрі від дощу пелюшки й ковдру, завинула малого в сухе, нагодувала молоком і поклала

спати. Все це мовчки, хапаючись, щоб швидче зробити для дитини все, що треба.

Як хлопчик заснув на ліжку, посідали тоді Павло Іванович і Катерина Марківна коло столу вечеряти.

— Звісно, він у нас зостанеться?—запитала Катерина Марківна.

— Авже ж,—коротко, але твердо відказав Павло Іванович.

То була щаслива хвилина в його житті. З малих років був самотній. Батька й матері своїх не пам'ятав; не знав пестощів матері. Виріс суворий і невеселий. Змолоду не зазнав кохання. Тільки гульня й піяцтво були відомі йому. Уже по 30 роках оженився, закохавшись в Катерині Марківні, але й тоді не бачив щастя. Вона була молодша від нього на 12 років і, здавалося йому, не любила його; принаймні він знав, що по шлюбі вона багато інших любила. Мучився цим, але гдівся так-сяк і ждав. Він ждав, він бажав мати дитину, сподіваючись тоді знайти рятунок від самотності, знайти своє щастя. Тому терпів жінку. Не дуже добре жило подружжя, але іншого кращого особистого життя не міг собі утворити Павло Іванович. Так минуло 15 років, одноманітних, порожніх і нудних. Іноді, як щось дуже гризло Павла Івановича за серце, він напивався і, висварившись з жінкою п'яний, заспокоювався і жив мовчки далі. Ходив що-дня на маленьку залізничу станцію, де служив і покірно висижував там цілий день.

І так самотно, сіро, порожньо до тієї ночі, коли знайшов дитину.

Дитина спала спокійним сном. Павло Іванович і Катерина Марківна підійшли до ліжка, щоб подивитися на сплячу дитину; несамохіть глянули одно одному в вічі і тихо всміхнулися так, як давно вже не всміхалися—приємно, щасливо. Дитина зблизила їх, які давно вже стали чужими між собою; дитина примусила їх змінити свої відносини.

— Катерино, будемо пильнувати його; то Бог посилає нам дитину. Як виросте...—не міг докінчити від зворушення Павло Іванович.

— А яке воно ніжне та миле, як лялечка. І як спить гарненько... Чисте янголятко...

Дивилися на хлопчика і несамохіть вимовили:

— Воно буде наше...

— Ми його викохаємо...

Охрестили. Васильком назвали. Обновилося, оживилося їхнє життя. Павло Іванович по старому цілий день перебував на службі, а ввечері поспішав додому, де його дожидав Василько, зустрічаючи його веселим сміхом, щечечучи: «тато, тато!» У свята сидів увесь день дома і бавився з Васильком. Катерина Марківна увесь день клопоталася з хлопчиком і також почувала себе краще, ніж попереду. Настала в їхнім житті деяка гармонія. Непомітно минали роки; непомітно старівся Павло Іванович, почало сивіти волосся навіть у Катерини Марківни, і все ріс і ріс Василько. Мав ніжне біле обличчя, чорне волосся і великі чорні очі; дуже відрізнявся від своїх названих родичів.

Як Василькові минуло 9 років, постановив Павло Іванович зробити велику зміну в своїм житті: переїхати до великого міста і там віддати сина вчитися. Покинув службу, яка вже була важка для його років, і переселився з сем'єю до К. Тут на гроші Катерини Марківни, які вона одержала в спадщину від батька, куплено було на краю міста маленький старенький будинок. Павло Іванович найшов собі службу в якійсь канцелярії за невеличку плату, а Василька віддав до «духовного училища». Мав багато надій на сина. Він догожав йому; навіть пестив його. Стримував свою сувору вдачу, щоб не порушити ніколи спокою хатнього життя, який панував у його сем'ї. Щоранку і що-вечора Павло Іванович—людина взагалі побожна, благав Бога, щоб дарував його синові здоровля, щастя і всього доброго.

Мали всього 4 світлиці; віддали найбільшу Василькові. Купили йому багато книжок, щоб він учився. Дуже добре вчився він, втішаючи тим батька й матір, і дуже любив читати.

Батько тільки задоволено всміхався, бачучи таку любов синову до книжок, і ще гарячіше молився Богові, стоячи в своїй хаті навколішках перед образами. Його син розумний... Його Василик вивчиться, піде до семінарії; а потім і до академії, як схоче. І Павло Іванович, щоб заохотити сина до церковної служби, брав його що свята до церкви.

Одноманітно, але спокійно і приємно пливло життя Павла Івановича і сем'ї його в ті давні часи. Сам він увесь жив надією

на сина. Він так його любив... З того шматочка червоного м'яса, який він приніс додому в ту незабутню ніч, утворився тепер хлопець—скоро доросла вже людина, така дорога йому й близька.

А Василик усе ріс та ріс; і де-далі ріс, то більше віддалявся від родичів, непомітно, несамохіть, але не перестаючи, не сплячучись. Був уже в передостанньому класі семінарії. Мав багато приятелів. Читав укупі з ними; мав з ними якісь спільні інтереси і потроху відхилявся від інтересів хатнього життя, від опіки батька й матері.

Коли Павло Іванович помітив це, був дуже вражений. За-турбувався, заметушився. Нарешті зрозумів, що того вимагає молодість, і наче заспокоївся. Постановив не перечити Василькові. І ще пильніше почав молитися Богові, благаючи в його щастя синові.

Як Василик скінчив семінарію, сказав батькові:

— Тату! Я йду на університет.

Павло Іванович остовпів.

— Та хиба ж так можна?—ледве вимовив він тремтячим голосом.

— Звісно, тепер можна нам на університет, треба тільки деякі екзамени цоздавати.

— Та я не тому питаю: чи можна, ні... Чи можна, коли я того не хочу? А як я не дозволю!

— Тату! Я не можу ні попом бути, ні до академії вступити. Мене тягне на інший шлях...

— А ти б мене послухав! Я більше на цім розуміюся. Твій шлях небезпешний і непевний...

— Тату! Я дорослий... Я можу сам собі лад дати. Я зароблю лекціями...

Обурення і любов боролися в душі в Павла Івановича.

Його розвіяні мрії... Він уже уявляв собі сина на посаді, жонатого... і внуків маленьких, веселих... І раптом університет.

Скорився. І все мовчав. Почував так себе, наче щось утеряв.

Захоплений студентським життям з його лекціями, рефератами, збірками, Василько мало бував дома; як забігав на хвилину, цілував батька й матір, і знову зникав. А як і сидів коли вдома, то до нього приходили товариші та інші знайомі: робіт-

ники і навіть панночки якісь. І ніколи не мав часу для своєї сем'ї.

— Васильку,—сказав одного разу батько,—до тебе щось такі все чудні люди ходять; гляди, щоб з цього не вийшло чого... Ти знаєш, як тепер поліція...

— Тату,—перепинив, зблідши і зсунувши брови Василько.— Я знаю, що я роблю... Ти не журися мною. Я ж не можу одійти на бік од життя... Воно тягне мене до себе.

Не зовсім розумів це Павло Іванович, проте відчув у цих словах синових якусь небезпешність; одного став боятися: втеряти зовсім сина, а з ним і всі свої надії: „Як ускочить у яку небудь історію... з молоддю це часто трапляється“. І пильнував, скільки міг, життя синового.

Тієї зими, як Василько був на третім курсі, довідався Павло Іванович, що призначено в першу неділю в лютім демонстрацію безробітних, до якої пристає й академічна молодь. Довідався про це Павло Іванович від знайомого поліційного урядовця; син же про це нічого не згадував, наче не знав. Як надійшов день, призначений для демонстрації, Павло Іванович пильнував сина. Напившись чаю, Василько зібрався кудись.

— Куди ти?—запитав Павло Іванович, коли Василько, поцілувавши матір, підійшов до нього.

— Піду пройдуся,—спокійно відповів Василько і зник раніш, ніж Павло Іванович розкрив рота, щоб попрохати його не ходити сьогодні нікуди. Покинув недопитий чай і одягся, щоб піти подивитися, що буде діятися на вулиці, а головне, щоб привести Василька додому.

— Та хоч ти вже, Катерино Марківно, не виходь сьогодні з хати. Сиди та дожидай нас,—сказав він до жінки.

Павло Іванович пішов на центральні вулиці; сила людей заповняла всі ці вулиці і помалу, спокійно посувалася наперед. Студенти, робітники, гімназисти, жінки—всі йшли кудись, утворюючи з себе величезну юрбу, яка, здавалося, була охоплена однією думкою, одним почуттям. Одна хвилина загального мовчання, непевности і раптом—крик. Кілька десятків людей, вирвавшись з юрби, вибігли на середину вулиці, високо в повітрі замаяв прапор—і все злилося в одну живу масу, з одним покликком на всіх устах. Потемніло в очах у Павла Івановича. А як

там Василько?—промайнуло в його в голові. Але хоч як роздвлявся на всі боки, не бачив його. За десять хвилин на юрбу, яка, співаючи, ішла наперед під червоним прапором, налетіли козаки. Засвистіли нагаї, розляглися крики, жіночі ридання. Коні топтали людей, нагаї розсікали обличчя... Юрба зменшувалася, і Павло Іванович міг перейти на другу вулицю. Він хутко пішов, гнаний однією думкою про сина—в напрямі до університету. Всюди козаки, салдати. Звощик трохи не збив його з ніг. Несамохіть глянув на нього Павло Іванович і зупинився: його Василько з покрівавленим обличчям сидів, притулившись до якогось студента, що підтримував його; проти них сиділа панна і держала Василька за руку.

— Васиliku,—гукнув Павло Іванович таким голосом, що звощик зупинив коня.

— Васиliku, їдьмо додому... Ти ж ранений... Васиliku, мати...

— Не турбуйся, тату, то не рана. Трохи тільки нагаєм ударено. Я не можу зараз додому. Мене дожидають... Звощику, швидче далі. Прощай, тату!

І зник Василик.

„Прощай“ дзвеніло в ухах у Павла Івановича. Невже ж таки „прощай?“

Ішов хутко далі, наче наздогінь. Довго ходив і всюди натрапляв на салдатів, козаків, студентів. До вечора блукав, а як смерклося, надумався піти додому. Тремтячою рукою відчинив двері.

— А Василька немає?—було його перше слово до стурбованої Катерини Марківни, що цілий день непокоїлася, що нема ні чоловіка, ні сина.

— Ні, як пішов уранці... А що ж там на вулицях? Може він там?...

— Він був там. Я бачив його... а де він тепер—не знаю. Я бачив—і не міг порятувати. Бачив з кров'ю на обличчю...

Катерина Марківна перехрестилась і крикнула:

— Боже мій! Василик... де ж він?

— Може ми його втерjali. Моє серце чує щось... Може його забрали до себе всі ті, що бунтують: ті студенти, жида, голодранці якісь... Та не вже ж він пристав до них? Мій син...— Схвильований не міг далі говорити. Запанувала мовчанка.

— Васиliku! Як би повернувся! Як би прийшов тепер! Він же любить нас... Може послухав би. Васиliku!...

Катерина Марківна ридала. А Павло Іванович, засвітивши лампадку, став молитися навколішках перед образами; пильно, палко молився... благав повернути йому сина...

Так і не прийшов Василько додому.

Пізно полягали старі спати і часто збуджувалися, прислухаючись до найтихших звуків навкруги.

В понеділок пішов Павло Іванович на службу; вернувся пізно, бо весь вечір ходив по поліційних „участках“, шукаючи сина.

Не було ніде; ніхто не міг нічого певного сказати, бо багато було арештованих і не всіх ще було записано. Чотири дні нічого не знали. Було тяжко, були безпорадні. Шукали сина всюди і даремно. Ночами плакали й молилися.

У п'ятницю, вночі прийшла поліція трусити квартиру студента Василя Борисенка, що був уже в тюрмі, арештований від неділі. Перекидали всі книжки, зшитки, листи... дещо забрали, потім, перепросивши, пішли.

Не лягали більше спати тієї ночі. Сиділи вдвох мовчки, механічно дивлячися в повітря, освітлені тремтячим огнем лампадки. Перша отямилася Катерина Марківна.

— Як же це буде? Йому треба передати і одіж, і білизну, і постіль... На чім він спить тепер?

— То вже твоя річ. Ти сама зроби все, як треба і як хочеш,—відповів байдужно Павло Іванович.

Сидів дуже замислений. Був пригноблений усім, що сталося. Окрім розлуки з сином, йому тяжко було від думки, що син його, який усе життя вірно служив на державній службі, його син з'єднався з бунтівниками і тепер у тюрмі. Це навіть дуже гнівало його і настроювало проти сина. Але та любов до сина—ніжна і необмежена—взяла гору і він ще раз ствердив:

— Зроби все, що йому треба, щоб він менше терпів „там“.

II.

Від того часу, як арештували сина, став зовсім самотній. Замкнув хату Василькову, поскладавши доладу всі книжки, які

поліція поперевертала. Що-дня читав біблію увечері і пильно молився. Не один раз ранок заставав його, як він стояв навколішках коло ліжка, з головою похиленою на подушки, і шептав: «Господи! Твоя воля».

Павло Іванович не любив роспитувати жінку про Василька, про його життя в тюрмі. Іноді тільки кидав питання: «Ну що? Була у Василька? Здоровий»? І це все. А в глибині його душі росла надія, що сина хутко випустять. Звідки взялася ця надія і з чого вона жила, він не міг сказати, але все дожидав і дожидав: «Ось», думав він, «за тиждень, певне, випустять Василька. Ні, не за тиждень... а так за місяць запевне».

Минуло три місяці. Василько все сидів, і ніхто навіть не міг сказати, як довго ще сидітиме. Справа його, яка була показалася маленькою і не важною, тепер заплуталася.

Павло Іванович схотів побачити сина.

Катерина Марківна що-тижня бачилася з ним, але Павло Іванович досі не міг зважитися. Що він скаже синові, та ще при чужих людях? А як не витримає і розридається?...

Тепер же він обміркував один план: узяти сина на поруки. Мав останніх п'ятьсот у банку—решту тих грошей, що за жінкою взяв. Здавалося вистачить. Пішов до прокурора, распитав про все докладно і випрохав дозвіл побачити сина. Тоді поїхав до тюрми, зласкавлений, мало не задоволений.

Побачив сина. Василько стояв по однім боці ґрат, які в два ряди розділяли світлицю; а він по другім; між ґратами ходив салдат. Так хотілося обняти сина... про те ледве міг розглядіти його. Помітив тільки, що змарнів, а очі так і палають.

— Тату,—скрикнув Василько,—який я радий, що бачу тебе нарешті. Так давно хотів поговорити з тобою. Ну, як ти? Як мама?

— Василю,—тремтячим голосом вимовив Павло Іванович,—ти знаєш, як тяжко мені було; не міг навіть зважитися побачити тебе. Ти так мене вразив своїм учинком...

— Не говорімо про це, любий тату! Звісно, погано тут, але далі якось то буде... Ти краще скажи мені: як ти живеш, як твоє здоров'я, що поробляєш?

— Та що ж? Як бачиш, я здоровий. Тільки сумно, сумно мені, Василю...

— Тату, любий, не турбуйся так... випустять колись.

— Колись... Слухай, Василицу! Це я власне про це прийшов поговорити з тобою. Ти хто його зна доки будеш іще сидіти. Ось я й хочу взяти тебе на поруки, за гроші, звісно. Вийдеш на волю, будеш далі вчитися, поки там що присудять... Сидітимеш тихо... і все буде добре.

Син почервонів зо зворушення і не міг нічого сказати. Його довге, змарніле обличчя відбивало на собі ту важку боротьбу, яка відбувалася у його в душі.

— Ну що ж? Чому ж мовчиш? не хочеш?

— Не те... Тату! Це неможливо... та й не випустять мене зараз...

— Навпаки! Сказано мені, що скоро можна буде... ну, як же?—і дивився на сина, не зводячи з нього очей. Син був дуже схвилований і не знав що казати.

— Так,—після короткої павзи тихо вимовив він.—Але все ж таки це неможливо...—Голос його дзвенів де далі більш зважливо і твердо.—Тату! На волі знов потягне мене до себе життя. Воля... звісно, я тужу по ній, я так бажаю її... Але ж я не всижу тихо, я знову завдам вам горя й клопоту... Прости, тату! Я люблю тебе й маму, але мене тягне до життя, до людей, особливо до людей голодних, обдертих, нещасних, до тих, що страждають...

— Васильку, зупинися!—перепинив обурений Павло Іванович із страхом поглядаючи на салдата.—Васильку, ти помиляєшся... Того нема, що тобі здається. Ти ще не знаєш життя. Ти потім побачиш... Я тебе прошу, як батько: вернися до нас тепер; побачиш, як добре будемо вкупі жити. Як що до університету не приймуть, то так і буде. Одержиш посаду, оженишся.

— Не можу, тату... У мене нема своєї волі... я й не хочу її... Хиба ж тільки одне життя є—особисте, одне щастя—моє щастя? А загальне життя, а людське щастя? Тату, голубчику...

Але Павло Іванович уже відійшов. Він не міг слухати далі. Ішов до сина радісний, задоволений. Роскрив йому своє серце, хотів узяти його з собою... І син зрікся... Якись дивні погляди, дивні слова... І то його син, якого він бажав довести до пуття... Його син—з словами бунтівника на устах... Зовсім утратив сина.

— Нема в нас сина більше,—повернувшись додому, сказав Павло Іванович жінці.

Катерина Марківна заплакала. Тихі сльози лилися по щоках, спадали на груди—рясні й важкі.

— Уже не наш, хоч ми його й викохали... Жиди, голодранці всякі—ото його родичі.

— А ти б поговорив ще з ним... Він так любить нас, такий ласкавий, як я прихожу.

— Любить... А їх більше любить. Каже: всіх людей, голодних нещасних... Не знає, що все те не нещастя, а п'янство, ледацтво, распуста. Не хочуть робити, то й голодні... Не хоче вернутися до нас, з нами жити тихо і спокійно... Нема в мене більше сина. Не нагадуй мені про нього.

— І як він міг,—крізь сльози голосно думала Катерина Марківна,—як міг зректися свого спокійного життя і пристати до тих голодних, незадоволених? Хиба ж йому що бракувало? Може обдурили...

Не згадував більше Павло Іванович про сина. А в серці в його все ж таки жевріла схована надія: сина випустять колись і тоді він змучений—прийде до батька, погодиться з ним.

Минуло ще пів року.

Одної неділі повернулася Катерина Марківна від Василька стурбована, заплакана.

— Що сталося?—не витримав Павло Іванович.

— Висилають... Василька висилають до Сібіру.

— До Сібіру... механічно повторив Павло Іванович. Та маленька надія, яка гріла його досі, надія на визволення синове,—погасла, зникла, і наче камінь ліг на серце.

Василька до Сібіру... як би хто рік перед тим сказав йому це, він засміявся б.

Катерина Марківна клопоталася, щоб приготувати одіж, печиво на дорогу,—за тиждень висилають.

А Павло Іванович усе мовчав і думав. Він обмірковував, чи то вже на завжди втрачає сина, чи ще можливо порозумітися. Але згадавши тверді слова синові: «не маю своєї волі», почув, що нема надії.

— Ти підеш попроситися з Васильком?—запитала Катерина Марківна, збираючися в неділю до сина.

— Ні.

Тяжко переживав цей день Павло Іванович. На службу не ходив, бо свято було. Молився довго, а потім ходив увесь час з кутка в куток. Спомини минулих літ вступили в його пам'ять і не відступали від нього... Василько в колісці—рожевий, пухкий з веселими очками. Василько, що бігає по хаті, простягаючи руки до тата, тупотячи маленькими ніжками. Василько, що вчиться—розумний і веселий хлопчик... Василько — студент, серйозний і твердий... Невідступно мучили його спомини і так забажалося побачити Василька. Ввечорі, не кажучи нічого жінці, яка вже попрощалася в тюрмі з сином, пішов Павло Іванович на станцію. Там уже була партія «етапних», і між ними Василько. Блідий, з довгим волоссям і бородою—чужим видався він батькові. Не помітив батька, який так і впився очима в його обличчя, наче хотів назавжди сховати образ його в своїй пам'яті. Коло Василька стояли ще якісь студенти, кілька робітників і три жінки. В одній пізнав Павло Іванович ту дівчину, що їхала з Васильком під час демонстрації. Всіх обступили салдати; недалеко стояв офіцер. Як офіцер одійшов од в'язні і переходив повз нього, Павло Іванович зупинив його і, витягнувши з кишені гаманець, попросив узяти гроші для сина. Одержавши квиток, кинувся до «етапу», але вже нікого не було; вже ввійшли до вагонів. Крізь вікна з ґратами нічого не було видно, крім салдатів з рушницями. Постояв хвилину; поїзд одійшов...

За два місяці одержав Павло Іванович листа від сина. Писав він, що доїхав уже на місце, що живе в селі один, без товаришів, що нудиться дуже серед снігів, одірваний од життя. Дякував за гроші, що батько передав на дорогу. Так ніжно і гарно писав. Зласкавилось серце в Павла Івановича. Зараз же відписав йому; писав багато і щиро. Запитував, чи не хоче Василько скоротити час свого заслання? Як хоче, то він напише прохання до міністра, щоб замінили вислання поліційним доглядом тут, у К. Посилав гроші синові. Просив швидче відписати.

Але відповіді зовсім не одержав.

З того часу не знав Павло Іванович, де син; не знав навіть—чи він є живий, чи нема його на цім світі. Він більше мав рації припускати останнє. Він знав, що таке Сібір... Там

забивалися... там божеволіли з самотності, з голоду й холоду... Там умірали наглою смертю через тяжкі обставини життя...

Запитував у адміністрації. Відповіли: нема і не знають, де він. Друкував оповістки по газетах, прохав сина обізватися, як він є живий. І все даремно.

Тоді набрало багато суворости обличчя Павла Івановича і його висока, поважна постать зігнулася. Тоді навчився він завжди носити маску спокою, сухости і байдужности. Тоді почав він часто випивати і ще з більшим запалом молитися. Тоді побіліло волосся у Катерини Марківни. І тоді цілковите мовчання запанувало в хаті. Наче пуста зробилася ця хата, колись оживлена, повна згуків і сміху. Світлиця Василькова, що була замкнена завжди, прибрана й чиста, наче дожидала його. А по один і по другий бік неї в світлицях у Павла Івановича і в Катерини Марківни, що жили окремо, розділені синоюю світлицею, панувало завжди мовчання, яке перебивалося тільки що вечора, як Павло Іванович читав молитви, і в неділю рано, як він голосно читав газету, а Катерина Марківна слухала і робила уваги.

Так минуло чотири роки порожнього, одноманітного сумного життя. Павло Іванович силкувався не згадувати про сина, але не міг уникнути, щоб не бачити його у вісні. І часто так виразно, так живо бачив свого Василька. Тільки останніми часами, коли біль душі трохи затих, став менше гострим і пекучим, ці сни покинули його. Уже два роки не бачив у вісні сина. І раптом сьогодні... Так, як двадцять чотири роки назад—маленький, холодний і голодний простягав до нього руки...

III.

На цьому вривалися згадки Павла Івановича. Прийшовши додому він повечеряв, помолився перед образами, якими було сповнене все покутя в його хаті і заснув хутко міцним сном.

Прокинувся вранці пізно. На службу не йшов, бо була неділя.

Катерина Марківна—маленька, жвава з масою білого волосся на голові і з ще свіжими, рожевими щоками дожидала його біля самовару з газетою в руках.

— А ну, Павле Івановичу, випий чаю, та почитай, що тут нового.

Перехрестившись, взявся Павло Іванович до чаю, переглядаючи газету.

— Наливай ще,—передав він склянку жінці.

— Ось, слухай: «Въ Варшавѣ двое кинули бомбу въ кофейнѣ; убитъ хазяинъ кофейни и трое изъ публики. Преступники скрылись»... «Въ Одессѣ неизвѣстний выстрѣлилъ въ городского и тяжело ранилъ його; злоумышленникъ задержанъ»...

— От розбійники!

— Слухай далі: «Въ Петербургѣ шайкой грабителѣй-анархистовъ сдѣлано нападеніе на артельщика банка, везшаго значительную сумму денегъ. Ранены—артельщикъ и трое изъ публики. Преступники, кромѣ 2-хъ, которымъ удалось похитить 20 тысячъ, задержаны; ихъ 7 человекъ, большинство евреи». Повісити усіх! Усе жида... Вони завжди всім орудують...

— Ну, пий уже чай, та що инше почитай, а то все грабунки та вбийства.

Перечитавши газету і напившись чаю, пішов Павло Іванович до церкви. Вистояв усю довгу службу. Потім пішов трохи пройтися, бо був чудовий весняний день. Але не довго ходив; його все гнітив спомин про той незрозумілий сон і він, щоб не зоставатися самому з своїми думками, пішов додому і взявся до біблії.

По обіді Катерина Марківна зібралася до знайомих, а Павло Іванович не покидав читати біблію. Кепсько читалося... В його ухах наче розлягався крик дитини, яка лежачи на мокрій землі простягала до нього руки.

Пішов випити пива, щоб одігнати спомини, забути про все. Повернувся додому пізно, справді з затуманеною головою і, не помолившись, поклався спати.

У понеділок пішов на службу, як звичайно спокійний, поважний. Пильно і уважно працював. Здається, заспокоївся. Так минуло три, чотирі дні, ще день, у суботу вернувся додому зо служби і, пообідавши, ліг відпочити, бо втомився. Вставши, взявся за газету, гукнувши Катерину Марківну, щоб ішла слухати.

— Зараз прийду я, читай поки сам,—озвалася Катерина Марківна, бо мала діло в кухні. Павло Іванович розгорнув газету і почав з телеграм.

— Живий! Живий!—вигукнув він раптом. Катерина Марківна прибігла з кухні з тарілкою в руках.

— Що? що таке?

Павло Іванович тремтів усім тілом; тремтіла і газета, в яку він упивався очима.

— Ось, ось тут,—показував він пальцем у газету, забувши, що жінка не вміє читати.—Живий! Живий Василько!

— Читай же швидче, що там?

— «Петербургъ. Изъ семи нападавшихъ на артельщика опознано четверо: двое євреевъ и двое русскихъ—Василій Борисенко и жена его Ольга Николаевна (которая и умерла отъ тяжкихъ пораненій)». Значить, живий... І оженився... То мабуть та сама, що приходила до нього і була разом з ним на демонстрації, її звали Ольгою... Живий! Знову знайшли його. Знаєш, мені снилося позавчора, що я йшов, а на землі лежав Василько—такий малесенький—і простягав до мене руки. І ось він є... Живий... Він живе! Він повернеться до нас! Стільки перетерпів, намучився... Молодий ще... оженився. Утратив жінку і знайде другу, буде щасливий... І внуки...

Так говорили, мріяли—аж поки згадали, на якому вчинку впіймано Василька.

Холодний острах проняв їм душі...

Зминула безмірно тяжка ніч.

Вранці знав що треба робити: треба їхати до Петербургу, рятувати сина.

Як? ще не знав. Там видно буде. Ходитиме, благатиме... Та й його самого побачить.

Мусив перечасувати неділю, щоб у понеділок попрохати одпуск на службі і взяти документ,—без цього не можна було їхати.

Над вечір листоноша приніс листа. Павло Іванович розірвав коверту і став читати: „Дорогий тату і кохана мамо! Думав, що ще побачуся з вами на цім світі і навіть незабаром побачуся, але все відмінилося. Ідучи на смерть, маю одне прохання до вас: не тужіть, не сумуйте за мною! Лишитися на цім світі і жити

тим життям, якого ви бажали для мене—було б для мене гірше од смерті. Повірте мені і не сумуйте. Обнімаю вас, мої кохані. Ваш Василь».

Перечитав двічі. «Ідучи на смерть», повторив він голосно, наче запитуючи. «Чому ж на смерть? За що смерть?» Тут згадав, що читав у газеті про військово-польовий суд. О! він знав, що таке цей суд. Так, то справді мало не завжди смерть.

«Ідучи на смерть», тільки це лишилося в пам'яті його з листу синового, на цім однім сконцентрувалися всі його думки і почуття. «Ідучи на смерть, смерть, смерть»—не вгаваючи стукотіло у нього в голові і серце билось в такт цим словам.

Смерть... То та чорна безодня—таємчича, страшна і мовчазна... Ні, не можна дозволити, щоб вона втягла Василька. Мусить бути рятунок...

Не сказавши нічого жінці, замкнувся в своїй хаті. Він думав. Йому здавалося, що мусить бути якийсь рятунок. Але який? У нього так була заморочена голова і так переплуталося все в пам'яті під впливом останніх подій, що ніяк не міг собі цього пригадати. Увесь день думки його крутилися коло одного цього питання; голова розривалася на часті; серце боліло. Ще можна врятувати сина, доки не дихнув на нього суворий холод могили, доки безжалісна чорна безодня не затягла його в свої вічні обійми. Ще можна дб останньої хвили, до останнього подиху...

Уночі, як лежав без сну, перевертаючись з боку на бік, його осяяла думка: прохати царя. Благати його, який один може тепер дарувати життя синові.

Павло Іванович устав, одягся і засвітив лампу. Він довго писав. Написавши, перечитав. Це було благання вірного слуги, який звертався до свого царя, палке, гаряче благання батька, у якого віднімають сина.

Раз-два-три... вибивав годинник у другій хаті. Павло Іванович здрігнувся і скочив: йому почулося ридання—одну хвилину, а потім наче щось темне увійшло в його хату.

— Дурниці... спати вже час,—подумав він і, перехрестившись, ліг.

Другого дня рано пішов на телеграф і послав прошення. На службі взяв усі, які треба, документи, щоб їхати.

Дома стріла його жінка—дуже сумна.

— Не плач... Ще може буде він з нами,—сказав він, але про своє прошення не згадав ані словом.

Пообідали. Катерина Марківна вийшла до кухні. Павло Іванович узяв газету. „Може що про Василька є“, десь з глибини душі шептав йому тихий голос, і він кинувся до телеграм.

— Є.

Перечитав. Устав, потер чоло, знов сів і знов почав читати, наче не зрозумів ще.

— Є,—повторив він, і чи то сміх, чи то ридання вирвалося у його з грудей.

В газеті стояло: „Военно-полевой судъ приговорилъ всѣхъ шестерыхъ къ смертной казни; приговоръ приведенъ въ исполненіе сегодня ночью послѣ 12 часовъ“.

Переплуталося все в голові у Павла Івановича. Василько... прошення цареві. А він писав його тоді, як Василька вели на смерть. Те чорне, що влізло вночі до нього—то була смерть. І хтось заривав тоді... то може той хлопчик, що простягав до нього руки...

Йому тиснуло горло. Хотів крикнути, покликати жінку—не мав сили. Сидів, упіраючи пальцем у газету—непорушний, захоловши.

— Павле Івановичу,—запитала, входячи Катерина Марківна,—ти читаєш газету? А може там про Василька що є?

— Є.—І на цей раз нестримане ридання вирвалося йому з грудей.

— Ось, ось є.

— Та що ж?—ухопивши газету в руки, простогнала Катерина Марківна.

— Нема його... Василько там,—показуючи до неба, прошепотів Павло Іванович.—Пізно...

Рясні сльози котилися з його очей на величезну сиву бороду і з шелестом спадали на газету. Катерина Марківна ридала. Довго сиділи і плакали. Потім устали і підійшли до синов'ї хати, яка відчинена наче дожидала його. Увійшли, стали на порозі.

— Не повернеться... Ніколи не повернеться,—шептали тремтяч губи Катерини Марківни.—Ніколи...

— Бог узяв його до себе... А ми знов самітні—навік.

І стояли знов поруч удвох, як у ту незабутню, щасливу ніч, коли були біля ліжка янголятка-дитини, що всміхалася щасливо у вісні, дитини, яку Бог послав...

Наталя Романович.

3 віршів М. Чернявського.

І. З АСПІВ.

Моя богине світосяйна,
Прилинь до мене і зогрій
Огнем натхнення розум мій
І геть змахни усе звичайне
Крилом поезії живим,
Щоб хворе серце затремтіло,
Щоб жити знов воно схотіло
Життям відважним, бойовим!
Нехай живе, нехай тріпоче
Любов'ю й гнівом, а не спить
У ті часи, коли кипить,
І стогне грізне, і клекоче
Життя громадське навкруги
І ломить мертві береги!
Нехай живе, а не конає,
Хай краще кров'ю істекає,
Бо все ж волатиме й та кров
Про рівність, згоду і любов!...